

Alsof er een Engeltje over je tong p...

Tussen 1853 en 1870 probeerde Pieter Jakob Harrebomée, een onderwijzer in Gorkum, alle Nederlandse spreekwoorden bijeen te brengen die ooit in het Nederlandse taalgebied waren gebruikt. Dit resulteerde in een driedelig werk dat 42.540 spreekwoorden bevat – de grootste verzameling tot nu toe. Wie deze verzameling doorbladert, ziet onmiddellijk dat in sommige spreekwoorden aanstootgevende woorden met puntjes zijn verkort. Bij hoeveel spreekwoorden gebeurde dit? En waren dit inderdaad alle taboewoorden in het spreekwoordenboek? Hoe dacht Harrebomée zelf over deze censuur en waren velen het eens met een schoolinspecteur die meende dat hier een ‘vuilnishoop van gore geestigheden’ werd opgedist? En: is dit een verschijnsel dat alleen een rol speelde in de negentiende eeuw of zijn er nog sporen van terug te vinden in de hedendaagse woordenboeken?

Tussen 1853 en 1870 verscheen bij de Utrechtse uitgeverij Kemink en Zoon in drie delen het bekende *Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal* van Pieter Jakob Harrebomée. Dit boek telt volgens de samensteller 42.540 spreekwoorden, de grootste verzameling tot nu toe¹. Wie deze verzameling doorbladert, ziet onmiddellijk dat in sommige spreekwoorden aanstootgevende woorden met puntjes zijn verkort. Zo staat al op bladzijde III van de eerste aflevering *ik sch.. een' aap, als 't waar is* – waarbij *schijt* dus is verkort tot *sch...*

Deze puntjes roepen diverse vragen op. Zoals: hoe dacht Harrebomée zelf over deze censuur en hoe keken zijn tijdgenoten ertegenaan? Uit welke bronnen komen die gecensureerde spreekwoorden en wat is er later mee gebeurd? Welke woorden werden gecensureerd en waren dit inderdaad alle aanstootgevende woorden in het spreekwoordenboek? En bij hoeveel spreekwoorden staan eigenlijk puntjes?

Om met het laatste te beginnen: het precieze aantal was tot nu toe onbekend.² In 2005 verscheen Harrebomée's spreekwoordenboek echter op cd-rom, als onderdeel van een grotere collectie spreekwoordenboeken, en dat maakt het in principe mogelijk om digitaal naar die puntjes te zoeken. Helaas bleek dit niet secuur genoeg – sommige puntjes werden niet door de computer herkend – zodat het alsnog nodig was om de drie dikke delen bladzijde voor bladzijde door te nemen. De combinatie van digitaal zoeken en bladeren leverde het volgende antwoord op: van de 42.540 spreekwoorden en zegswijzen in Harrebomée zijn

er 240 voorzien van puntjes. Soms staan er twee puntjes, soms drie of meer, hun aantal is niet gerelateerd aan de hoeveelheid weggelaten letters.

Pieter Jakob Harrebomée

Was de Gorkumse onderwijzer Harrebomée de eerste die puntjes gebruikte om woorden te censureren? Nee, we zien dit bijvoorbeeld al in het spreekwoordenboek van de Middelburgse predikant Carolus Tuinman. Dit tweedelige woordenboek verscheen in 1726 en 1727. Tuinman gebruikte de puntjes onder meer in *zy hebben malkanderen besch....* Om kritiek te ondervangen schreef hij: ‘Hoe onhebbelyk dit spreekwoord is [...] men hoort het dagelyks. Ja nauwelyks is ’er een van algemeener gebruik.’³ Een vergelijkbare verklaring voegde Tuinman toe aan *hy laat zich op ’t hoofd k....* ‘Niemand zie zuur’, aldus de vooruitstrevende dominee, ‘om dat ik zulke spreekwoorden schryve, die men dagelyks hoort, en zelfs wel gebruikt.’⁴

Zo volledig mogelijk

Of Harrebomée meteen van plan is geweest om zijn spreekwoordenboek te kuisen, is niet bekend. Het verzamelen van spreekwoorden was voor hem een passie. Hij was er al op zijn vijftiende mee begonnen en hij zou er zijn hele leven mee doorgaan. Waar hij ook was, hij had altijd potlood en papier bij zich om uit het ‘grootte boek der zamenleving’ spreekwoorden te noteren. Daarnaast deed hij zijn uiterste best om álle oudere publicaties over Nederlandse spreekwoorden te pakken te krijgen. Hij schrok er niet voor terug om ministers, diplomaten en zelfs koningin Victoria aan te schrijven om boeken te verkrijgen die alleen in buitenlandse collecties aanwezig waren. Uiteindelijk lukte het hem om ruim tweehonderd oudere bronnen bijeen te brengen, bronnen die hij met veel zorg excerpeerde.⁵

In het ‘Berigt van intekening op het Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal’, dat uitgeverij Kemink en Zoon op 23 april 1849 aan de boekhandelaren zond, schreef Harrebomée dat hij ‘eene zoo volledig mogelijke verzameling van Nederlandsche Spreekwoorden’ wilde uitgeven. Tussen de voorbeelden die hij in dit bericht geeft, staan onder meer ‘al zwoer de man ook bij zijne billen, hij mag toch niet anders, dan hetgeen de vrouw wil (zie *Bil*)’ en ‘aap wil met ieder gekken, en toch kan hij zijn’ aars niet dekken (zie *Aars*)’.⁶

Kennelijk was Harrebomée dus van plan om artikelen met *aars* en *bil* op te nemen. Of dit veel kopers heeft afgeschrikt weten we niet, maar in elk geval was de belangstelling voor Harrebomée’s boek aanvankelijk te gering om tot uitgave over te gaan. Toen er na drie jaar nog steeds geen schot in de zaak zat, sprong hoogleraar Matthias de Vries voor Harrebomée in de bres. In 1851 schreef De Vries in de *Algemeene Konst- en Letterbode*:

Onze beschaafde landgenooten zullen voorzeker niet gedoogen, dat eenmaal de vreemdeling ons het verwijt zou toevoegen: ‘Eene volledige verzameling uwer vaderlandsche spreekwoorden is u door een bevoegde hand aangeboden; maar gij hebt uit onverschilligheid dat geschenk versmaad, en den verzamelaar, voor al zijne vlijt en opoffering slechts met ondank betaald.’ Waarlijk, indien zoo iets ooit moest gebeuren, ook de vurigste ijveraar voor vaderlandsche taal en letteren zou er de moed bij verliezen.⁷

De redactie van het tijdschrift *De Navorscher* deed er nog een schepje bovenop:

Het lezenswaardige Spreekwoordenboek wachtte sinds een drietal ons beschamende jaren op de gunsten van het publiek, wiens flauwheid, in het zout onzes voorgeslachts, die mannen van zout en zee, geen lust kon vinden. Wij schrikken voor de gevolgtrekking: het volk, dat in zijne spreekwoorden geen smaak heeft, is een smakeloos volk, is een volk, dat op sterven ligt!⁸

De intekeningen stroomden nu binnen en op 25 oktober 1853 – na viereneenhalf jaar wachten – kon de eerste aflevering van Harrebomée's *Spreekwoordenboek* verschijnen.

Nassau

Die aflevering werd onder meer besproken door dr. H.J. Nassau, indertijd een bekende onderwijsman. Hij was provinciaal inspecteur van het lager onderwijs in Drenthe en auteur van een veelgebruikt schoolboek met bijbelse verhalen voor kinderen.⁹ In het 'algemeen letterlievend maandschrift' *De Recensent* van 1854 schreef Nassau dat hij onder de indruk was van Harrebomée's vlijt. Hij vond het spreekwoordenboek een onloochenbare 'aanwinst voor de kennis onzer taal', maar hij wilde de auteur een 'ernstige overweging' meegeven, namelijk: 'Hij ligte uit zijn werk alle verregaande onkiesche, vuile en lage uitdrukkingen.'¹⁰

Zoals bijvoorbeeld het hele artikel *aars* (de zetter van *De Recensent* maakte hier per ongeluk *aarts* van). Verder mochten van Nassau alle uitdrukkingen komen te vervallen met daarin de woorden *sch...*, *str...* en *luis*. 'Laten ze in eeuwige vergetelheid worden begraven die uitdrukkingen', aldus Nassau, 'de veredeling van taal en volk zal er bij winnen.'¹¹

Harrebomée liet de dingen niet makkelijk over zijn kant gaan. Zijn spreekwoordenboek is een opeenstapeling van voorwoorden, nawoorden, addenda, corrigenda, errata, nalezingen en bijvoegsels. Het is nog altijd een belangrijke en onmisbare bron, maar het is uitzonderlijk chaotisch van opzet. In al dat voor- en nawerk voert Harrebomée uitvoerige discussies met zijn critici – stukken die soms tientallen bladzijden beslaan. Met name uit zijn strijd met Nassau, een knokpartij die enkele rondes kende, leren we hoe Harrebomée dacht over de opname van 'onkiese' spreekwoorden. Zo schrijft hij in het voorwoord bij de tweede aflevering, die verscheen in 1855:

Het spijt mij innig, dat Dr. Nassau datgene in mijn spreekwoordenboek heeft gevonden, wat ik er zorgvuldig uit heb geweerd, en waardoor het *schrappen*, of eigenlijk *niet opnemen* van spreekwoorden, werkelijk betrekkelijk niet gering is geweest.¹²

Hier maakt Harrebomée voor het eerst duidelijk dat het toch niet zijn bedoeling was om zo volledig mogelijk te zijn. 'Wat werkelijk onkiesch is', schrijft hij later, 'verdient nergens voor te komen, en dus ook niet in een Spreekwoordenboek. Ik heb mij alzo onthouden, zoodanige spreekwoorden op te nemen, en daarom menig, hoewel kernachtig, spreekwoord geschrapt. Wil men al te kiesch wezen, dan zou een zeer groot aantal, zelfs geheele afdeelingen, vervallen. Daartoe meende ik geen regt te hebben.'¹³

Onbeschaafd taalgebruik

Maar was Harrebomée kritisch genoeg geweest? Had hij in de ogen van zijn tijdgenoten steng genoeg geselecteerd? In ieder geval niet in de ogen van het bestuur van de afdeling letterkunde van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (KNAW). Op 18 juni 1855 besprak dit bestuur Harrebomée's verzoek aan de minister van Binnenlandse Zaken om het spreekwoordenboek een plaats te geven in de reeks van de KNAW. Het verslag van deze vergadering werd opgesteld door Matthias de Vries en door de bekende schrijver en letterkundige Jacob van Lennep.

Nee, zij konden de minister niet positief adviseren. Als voornaamste reden gaven zij op dat het spreekwoordenboek wat hen betrof niet wetenschappelijk genoeg was. Het grootste deel van het verslag gaat echter over de 'meer of minder stuitende uitdrukkingen' die in Harrebomée's werk te vinden zijn. Harrebomée was op het punt van 'onkiesche platheden' niet streng genoeg geweest, meenden zij. Hij had te veel spreekwijzen en gezegden opgenomen 'waaraan zich onze voorouders niet ergerden, maar die voor de hedendaagsche begrippen van welvoegelijkheid iets stuitends hebben, en waarvan het niet te betreuren zou wezen, al werden zij in het stof der vergetelheid begraven'.

De Vries en Van Lennep waren bang dat de te grote volledigheid van Harrebomée's verzameling een negatief effect kon hebben. 'Niet enkel het verrijken', schrijven zij, 'maar ook het zuiveren en beschaven onzer moedertaal is de taak onzer taal- en letterkundigen, en daartoe behoort in de eerste plaats het schuimen onzer taal van woorden en spreekwijzen, die haar onteeren. Door ze in tegendeel weder op te delven en nevens andere spreekwijzen te plaatsen, verzekert men daaraan een nieuw leven en werpt een beletsel op tegen den voortgang der taalbeschaving.'¹⁴

Men dient hierbij te bedenken dat Matthias de Vries indertijd de drijvende kracht was achter het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), het grote wetenschappelijke woordenboek dat toen in de steigers werd gezet. Met zijn kritiek op Harrebomée's woordenboek zei De Vries tevens iets over het WNT. Ook dat, meende hij toen nog, moest een instrument worden om de taal te zuiveren en te verbeteren, onder meer door onwelvoeglijk en onbeschaafd taalgebruik te weren. Zoals we straks zullen zien, zou De Vries uiteindelijk radicaal van gedachten veranderen, maar voor Harrebomée kwam dat te laat.

Voor schoolinspecteur H.J. Nassau kwamen de harde woorden van De Vries en Van Lennep echter mooi op tijd. Ook Nassau was van mening dat woordenboeken moesten bijdragen tot de algemene zedelijke en intellectuele opvoeding van het volk, en van Harrebomée's werk was wat dit betreft geen heil te verwachten.

Was Nassau in zijn recensie van de eerste aflevering van het spreekwoordenboek nog mild geweest, in zijn bespreking van de tweede aflevering, in 1856, gooide hij alle remmen los. Hij was dan ook de vreselijkste

dingen tegengekomen. Zoals de uitdrukkingen *hij vliegt als een geladen aars naar het kakhuis* en *tusschen de beenen zit het lekkerste vleesch*. De schoolopziener was gestuit op zegswijzen met woorden als *aars, kakken, kakhuis, koestront, schijten, beschijten, scheet, hoeren, luizen* en *platluis* – en ditmaal spaarde Nassau de lezers van het algemeen letterlievend maandschrift niet: de puntjes bleven achterwege.

‘Al dāt vuile en afzigtelijke’, brieste hij, ‘dien drek en dāt ongedierte, die walgelijk geestige zetten van ’t laagste gemeen te verzamelen, en er een woordenboek der Nederlandsche taal mede te bezoedelen, dit is een vergrijp tegen d’algemeene beschaving; ’t is een hoon, der taal aangedaan.’ Nassau’s conclusie was: ‘Men spreekt van volledigheid: zulk eene volledigheid is waanzin.’¹⁵

Medestanders

Had Harrebomée dan vooral tegenstanders? Meende iedereen dat hij een ‘vuilnishoop van gore geestigheden’ (Nassau) opdiste? Nee, de Gorkumse onderwijzer kon ook op steun rekenen. Zo schreef de letterkundige mr. H.J. Swaving in 1855, naar aanleiding van de eerste kritiek van Nassau, aan Harrebomée:

Dat UEdele de Grenzen der kieschheid voor zulk een werk niet al te naauw trekt, kan, dunkt mij, niemand U ten kwade duiden. Men behoeft immers uwen arbeid juist niet als St. Nic. geschenk aan eene kost-school-juffer te offeren?¹⁶

En ook de geleerde boekhandelaar A.J. van der Aa, samensteller van onder meer het *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, schoot Harrebomée te hulp. In 1856 schreef hij hem een brief die Harrebomée dankbaar in een voorwoord overnam. Van der Aa was tegen de opname van ‘profane, strikt onkiesche of tegen de zeden strijdende spreekwoorden’, maar je moest niet te moeilijk doen over ‘uitdrukkingen waarin vuile woorden voorkomen’. Bovendien moest je niet overall wat achter zoeken, schreef Van der Aa. Hij had zich vrolijk gemaakt over Nassau’s weezin tegen de uitdrukking *tusschen de beenen zit het lekkerste vleesch*. Inmiddels is die uitdrukking, waarin je *benen* moet lezen als *beenderen*, in onbruik geraakt, maar in de negentiende eeuw was zij nog volop in gebruik, in de betekenis ‘het goede zit vaak daar waar men het niet zoekt’.

‘Ik zou haast uitroepen’, gniffelde Van der Aa, ‘*Honny soit qui mal y pense!* Ik toch kan U op mijn woord verklaren, dat ik het honderdmalen gebruikt heb, zonder er iets kwaads bij te denken, en alleen door de plaats, die het nu door Dr. Nassau gegeven is, ontdekt heb, dat er eene dubbelzinnigheid in ligt.’¹⁷

De meest gezaghebbende steun kreeg Harrebomée echter van de Rotterdamse taalgeleerde Arie de Jager. De Jager had tientallen taalpublicaties op zijn naam

staan, hij was oprichter van een gezaghebbend taal- en letterkundig tijdschrift en hij had Harrebomée al vanaf 1843 bij zijn onderneming gesteund. Harrebomée beschouwde hem als een vriend en mentor. ‘Ik stem toe’, schreef De Jager in 1856 in zijn eigen *Nieuw Archief voor Nederlandsche Taalkunde*, ‘dat eene en andere min kiesche en tevens onbeduidende spreekwijs in het Woordenboek zonder bezwaar kon worden gemist, en dat het welligt beter ware geweest, sommige bronnen [...] minder getrouw te volgen; zoo als ik dan ook weet, dat werkelijk verscheidene dergelijke uitdrukkingen niet opgenomen zijn, en dat de Schrijver zich meer en meer bevljigt in dien geest te handelen.’¹⁸

Maar De Jager vond het ‘uiterst zonderling’ om ‘onze tegenwoordige begrippen van kiescheheid’ los te laten op de spreekwoordschat van eeuwen. Als je te veel ging schrappen kreeg je volgens De Jager een soort ‘bloemlezing voor de beschaafde jeugd’ of ‘voor de schone sekse’. ‘Wie mij de taal van het nederlandsche volk, en vooral zijne spreekwoordentaal, wil leeren kennen’, concludeerde hij, ‘moet ze mij niet eerst al te zeer ziften en schiften, of ik herken in die taal het volk niet meer.’¹⁹

Nassau reageerde in 1856 nog een keer in een stuk getiteld ‘Taalbeoefening en volksbeschaving. Een antwoord op de aanmerking, door dr. A. de Jager in zijn *Archief* gemaakt, op de beoordeling van Harrebomée’s Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal’, maar dit stuk bevat niks nieuws, behalve wellicht de observatie dat grove taal ‘eene soort van schimmel’ is, ‘een kanker aan den taalboom’.²⁰

Jongejufferachtig

Na deze woorden bleef het een tijdje stil rond de vunzigheden in het volledigste Nederlandse spreekwoordenboek, maar in 1859 vlamde de discussie weer even op. Inmiddels waren de eerste afleveringen van deel twee verschenen en daarin haalde Harrebomée dankbaar dominee P. Leendertz aan, indertijd de motor achter het tijdschrift *De Navorscher*. Leendertz had verschillende, zeer kritische beschouwingen aan Harrebomée’s spreekwoordenboek gewijd, maar op het punt van onkiesheid vond hij dat Nassau ‘eene jongejufferachtige’ houding had aangenomen.²¹ Leendertz was echter bang dat Harrebomée zich een en ander te veel had aangetrokken. Hij meent, schrijft Harrebomée, ‘dat ik “er eenigzins anders over schijn te denken” omdat ik betuig dat ik “niet zóó zeer naar volledigheid zal streven, om aan billijke verlangens alle gehoor te weigeren”.’

Maar, zegt de Gorkumse onderwijzer:

Ik sta te dien aanzien nog op hetzelfde standpunt, als toen ik mijn boek begon: wat werkelijk onkiesch is, verdient nergens voor te komen, en dus ook niet in een Spreekwoordenboek. [...] Zonder mij te laten heen en weêr slingeren, houd ik het schip midden waters, en vaar tusschen de klippen door, of het mij gelukken mogte, in behouden haven te komen.²²

Is Harrebomée inderdaad niet van standpunt veranderd? We hebben gezien dat hij zich volgens zijn vriend Arie de Jager ‘meer en meer bevljigtigde’ om streng te selecteren – lees: om al te gore platheden buiten zijn boek te laten. Maar wat vond hij acceptabel en wat vond hij te ver gaan?

Dat is tamelijk verrassend. Harrebomée zette puntjes bij twee groepen woorden, met als betekenissen ‘defeceren’ en ‘urineren’ – ‘poepen’ en ‘plassen’ dus. We vinden de puntjes éénmaal bij *bedrijten* (een verouderd woord voor ‘zich bevuilden door te drijten’, dit is: schijten), éénmaal bij *bestronten* en één keer bij *uitkakken*. *Bekakken* wordt vijf maal met puntjes ingekort (tot *bek...*), *beschijten* en *bescheten* 33 keer. *Kakken* wordt 58 maal gecensureerd en *schijten* 86 keer. *Schijten* is daarmee het vaakst gecensureerde woord.

In de groep ‘urineren’ vinden we éénmaal *wateren* (*Hij heeft zeker in zijn bed gew[aterd], dat hij zoo vroeg op is*), éénmaal *napissen*, éénmaal *ompissen* (*Hij wil den Dom omp[issen]*), drie maal *bepissen* en 56 maal *pissen*. In zes spreekwoorden komen twee taboewoorden voor, bijvoorbeeld *kakken* en *schijten* of *kakken* en *pissen*.

Een geladen aars

De kak- en plaswoorden gingen Harrebomée dus te ver, maar was hij hierin consequent? Nee. Althans, het doet ons nogal vreemd aan dat hij (*be*)*kakken* en (*be*)*schijten* wél van puntjes voorzag, maar onder meer *aars*, *drol*, *gat*, *gatlikker*, *kak*, *kakhuis*, *kakker*, *kakstoel*, *poepen*, *scheet*, *stront*, *veest* en *vijsten* niet.

Dat leidt tot rare dingen. Zo lees je in Harrebomée op één bladzijde *hij wil den aars leren sch...*, met vier regels daarboven, volledig ongecensureerd: *hij vliegt als een geladen aars naar het kakhuis*. En waarom kon *kakken* niet, maar *kak*, *kakker* en *poepen* wel? In de rubriek *kak* vinden we toch ook zegswijzen als *grote kak op een klein potje* en *hij maakt pis-* (of: *kak*)*boodschapjes*. *Poepen* is geen aparte rubriek, maar weggestopt bij andere trefwoorden vinden we uitdrukkingen als: *hij poept door een rond gat*; *zijne ingewanden rommelen van goedheid, tot poepens toe*; *hij poept door een rietje* en het poëtische *gaat het door den roeper, dan kan het ook door den poeper*.

Voor de goede orde: Harrebomée moffelde de spreekwoorden met bijvoorbeeld *aars* en *stront* niet weg in het labyrintische voor- of nawerk van zijn boek. Het waren uitgebreide rubrieken, te vinden op hun alfabetische plaats in het hoofdwerk, met respectievelijk 110 (*aars*) en 86 (*stront*) spreekwoorden.

Het is nog vreemder. Zoals gezegd beweerde Harrebomée dat hij nooit van gedachten was veranderd: wat werkelijk onkies was, verdiende ook geen plaats in zijn spreekwoordenboek. Maar met betrekking tot het zetten van puntjes moet hij wel degelijk zijn mening hebben herzien. Werden in de eerste twee delen – voltooid in respectievelijk 1858 en 1861 – de woorden *bekakken*, *beschijten*, *kakken*, *schijten* en *pissen* nog van puntjes voorzien, in deel drie – voltooid in 1870 – verschenen er opeens óngecensureerde rubrieken met deze trefwoorden

(met in de rubriek *pissen* het fraaie *het kan niet missen: die veel drinkt, moet ook veel pissen*).

Harrebomée lichtte dit nergens toe. Het moet een bewuste keuze zijn geweest, maar hij paste een en ander niet consequent toe, want deel drie bevat toch nog 27 spreekwoorden mét puntjes – deels voor dezelfde taboewoorden. Opvallend is wel dat de spreekwoorden zónder puntjes in deel drie grotendeels in het hoofdwerk staan, terwijl die mét puntjes voorkomen in de diverse bijvoegsels. Het is echter onduidelijk wat je hieruit mag concluderen – misschien wel gewoon dat Harrebomée niet erg gestructureerd werkte.

Is nu ook bekend waar Harrebomée die aanstootgevende spreekwoorden vandaan haalde? Zoals gezegd excerpeerde hij ruim tweehonderd publicaties over spreekwoorden. Daarnaast baseerde hij zich voor een belangrijk deel op mondelinge bronnen – op het ‘grootte boek der zamenleving’ zoals hij het noemde.²³ Wie veronderstelt dat de meeste ‘gore geestigheden’ uit die bron afkomstig zijn, vergist zich. Van de 240 gecensureerde spreekwoorden komen er 150 uit een schriftelijke bron. De overige 90 zijn niet voorzien van een vindplaats, wat volgens Harrebomée betekent dat hij, of iemand anders, ze in het wild had opgevangen. Overigens is bekend dat er tussen die bronloze spreekwoorden ook nepzegswijzen zitten. Schoolmeester Harrebomée vroeg zijn leerlingen hem spreekwoorden te leveren – en die bedachten er soms zelf een paar, aldus een van Harrebomée’s biografen.²⁴

Gekke Joo

Het loont de moeite om nog even stil te staan bij de schriftelijke bronnen van Harrebomée. Die kunnen ons namelijk leren waar hij zelf een grens trok – wat hij echt te onkies vond om op te nemen. We weten dat Harrebomée terughoudend was met het opnemen van spreekwoorden uit een curieus tweedelig werk dat bekendstaat als ‘de rariteitenlijsten van Anna Folie’. Dit anonieme, ongedateerde werk verscheen omstreeks 1708 en is hoogstwaarschijnlijk samengesteld door een groepje Leidse studenten.²⁵ Het bevat onder meer twee lijsten met in totaal 977 zogenoemde zeispreuken (spreuken waarin iemand sprekend wordt opgevoerd).

Al in 1851, nog voor de eerste afleveringen van zijn spreekwoordenboek waren verschenen, schreef Harrebomée in het *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* over het materiaal in Anna Folie:

Het zijn vooral deze spreekwoorden, die eenen glimlach om de lippen plooiën, daar zij meesttijds een boertig karakter aannemen, waartoe de daarin sprekenden grootelijks bijdragen. Ondertusschen overschrijden zij wel eens de grenzen der onwelvoegelijkheid, waarom vele anders zeer naïve spreekwoorden uit de verzameling van Folie behooren geschrapt te worden, want waarlijk *het kan niet door den beugel*.²⁶

Wat kon volgens Harrebomée echt niet door de beugel? Al te expliciete verwijzingen naar de coïtus. Om die reden zal hij, uit de tweede lijst van Anna Folie, deze zeispreuk hebben genegeerd: *Dat gaat'er diep in, sey Joor, en hy stak een naalde in sijn Vrysters Naaldekoker*. Al te expliciete verwijzingen naar geslachtsdelen vond Harrebomée evenmin door de beugel kunnen. *Exit o jeetje daer komt het al weer, sey Jantje vander Steen, en hy stak 's nachts in den droom sijn kleyn Jantje door 't gat van de bedplank heen*. In navolging van klein Jantje verdween ook *wat doe je met soo een lang ding in je broek, sey Lijsje tegen haar Vrijer, en se sag een witte Peen uyt sijn sak steken*.

Zo zijn er meer. Curieus is dat Harrebomée ook enkele spreekwoorden met *schijten* en *kakken* uit Anna Folie niet opnam. Het is volstrekt onduidelijk waarom hij *dat's leelijk, sey gekke Joo, en hy kakte in sijn hant* links liet liggen, terwijl hij bijvoorbeeld wel plaats inruimde voor het grovere: *Zoo als de oude wijven, zei Maarten, als men haar met een' vinger aan den aars krabt, besch[ijten] ze de geheele vuist tot dankbaarheid*.

In zijn bronnenlijst schrijft Harrebomée dat veel spreekwoorden in Anna Folie 'allen historischen grond' missen,²⁷ maar het is niet zo dat hij alleen spreekwoorden uit deze bron opnam als ze ook elders waren aangetroffen. In totaal heeft hij uit de tweede lijst van Anna Folie zes zeispreuken met *schijten* en *kakken* niet opgenomen – zo te zien volstrekt willekeurig. De eerste lijst heb ik hier niet op bekeken.

Een vergelijking tussen Anna Folie en het *Spreekwoordenboek* leert overigens dat Harrebomée ook nog op een andere manier censuur toepaste. Zo luidt een zegswijze bij Anna Folie: *daar heb je 't Herbert, sey Grietje Pente, en sy scheet in haar mans schoot*. Harrebomée maakte daarvan: *daar hebt ge 't Herbert, zei Grietje Pente, en zij turfde in haars mans schoot*. Harrebomée corrigeerde dit niet op basis van een andere bron: zijn enige bron is Anna Folie.

Riolen en zinkputten

Rest de vraag hoe we het ruimhartige opnamebeleid van Harrebomée moeten beoordelen? Was hij zijn tijd vooruit? Durfde hij meer dan anderen?

In zekere zin wel. Internationaal woedde indertijd de discussie of woordenboeken de taal nu moesten beschrijven zoals die was of zoals die in de ogen van de redactie zou moeten zijn. In Duitsland stelden de gebroeders Grimm zich op het eerste standpunt, maar zoals we hebben gezien vond Matthias de Vries, de grondlegger van het WNT, dat een woordenboek moest zuiveren en beschaven. Van hem is bekend dat hij eens twee dichtregels van Bilderdijk buiten het Woordenboek heeft gehouden 'ter eere van de schuchtere schoonen die 't Wdb. lezen zullen'. Het ging om de dichtregels:

Zoude ik u weigren, mij in uwen arm te ontvangen?
Den wellust van mijn' schoot ontzeggen aan uw min?²⁸

De rol die Matthias de Vries heeft gespeeld bij de totstandkoming van het *Spreekwoordenboek* van Harrebomée geeft te denken. In 1851 prees hij in de *Algemeene Konst- en Letterbode* de ‘volledigheid en ordelijke inrigting’ van dit werk, dat ‘alles wat ooit in andere talen op het gebied der spreekwoorden geleverd werd, zeer verre achter zich zal laten’.²⁹ In 1855 vond De Vries het *Spreekwoordenboek* niet wetenschappelijk genoeg om het op te nemen in de reeks van de KNAW. Een jaar later schreef hij, in het tweede *Verslag der redactie van het Nederlandsch Woordenboek*, over het project van Harrebomée:

Hoe men ook oordeele over het plan en de inrigting des werks, de volledigheid is door niemand betwist. Een kiesche smaak doe dan uit die overgrootte menigte eene behoedzame keuze, het gekozene worde in het Woordenboek ingelijfd.³⁰

Later, twee jaar na de dood van Harrebomée en negen jaar na de dood van H.J. Nassau, was Matthias de Vries volledig om. Nassau had helemaal in het begin nog gesuggereerd om alle onkiesheden uit het *Spreekwoordenboek* desnoods bijeen te brengen ‘in een afzonderlijk bijvoegsel, gelijk onreinheden worden afgeleid in riolen en zinkputten’. Maar De Vries was inmiddels van mening dat onkiese taal niet buiten de woordenboeken kon of mocht worden gehouden. In 1882 schreef hij in het eerste deel van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*:

Scheldwoorden, verwenschingen, vloeken en dergelijke grofheden maken een wezenlijk bestanddeel van de taal uit, die zich in alle richtingen vrij moet kunnen bewegen, in het lage zoowel als in het hooge. Behoort al een schrijver, uit eerbied voor zijn publiek en voor zich zelven, altijd de betamelijkheid en de eischen van den goeden smaak in acht te nemen, toch zijn er gevallen, waarin een plat woord de eenig juiste term op de juiste plaats kan wezen. In eene verzameling als de onze mogen zulke woorden zeer zeker niet ontbreken. Uit een taalkundig oogpunt zijn zij niet zelden van het hoogste belang en geven aanleiding tot leerrijke vergelijkingen met de oude aanverwante talen, tot verrassende opmerkingen omtrent de volksbegrippen, die zich in de taal uitspreken. Daarenboven, in het rijk der woorden, evenals in dat der menschen, heeft eene gedurige wisseling plaats van aanzien en stand. Geen woord is uit zich zelf hoog of laag, beschaafd of gemeen. [...] Het Woordenboek, dat de lotgevallen der woorden beschrijft, mag niets uitsluiten wat werkelijk tot de taal behoort. Het geeft aan alles zijn recht, ook aan het schijnbaar onreine of gemeene, maar dat misschien voorheen edel was of bestemd is om eenmaal op zijne beurt geadeld te worden. Het komt er maar op aan, hoe men zulke termen verklaart en behandelt.³¹

Terugkijkend kun je dus stellen dat Harrebomée, zeker in vergelijking met Matthias de Vries – de belangrijkste Nederlandse taalkundige uit de tweede helft van de negentiende eeuw –, vooruitstrevend is geweest.

Tot slot: zijn die puntjes inmiddels helemaal van het toneel verdwenen? Gaat het hier om een verschijnsel uit het midden van de negentiende eeuw dat nu geen enkele rol meer speelt? Dat zou je denken, maar het is niet zo. Het spreekwoordenboek van Harrebomée is een belangrijke bron voor het WNT, waarin het duizenden keren wordt aangehaald. Van de 240 ‘puntjesspreekwoorden’ zijn er bij mijn weten slechts 58 in het WNT terechtgekomen. Soms met Harrebomée als (enige) bron, soms ook met oudere of andere bronnen.

Doorgaans zijn de door Harrebomée gekuiste woorden door de redacteurs van het WNT stilzwijgend aangevuld. *K...* werd weer *kakken*, *sch...* weer *schijten*, enzovoorts. Maar niet altijd. In zeven gevallen zijn de puntjes blijven staan. Het oudste geval dateert van 1947, het jongste van 1997, bij het woord *zwaluw* (*Een vriend, die vriend is om 't profijt, [is als] een zwaluw, die in de oogen sch....*).

Hebben kuisheidsoverwegingen hier in 1997 nog een rol bij gespeeld? Vast niet. De redacteur zal hebben gemeend Harrebomée op deze manier correcter te citeren. Hoe het ook zij, ruim honderdvijftig jaar nadat de Utrechtse uitgeverij Kemink en Zoon de eerste kuisheidspuntjes zette in het spreekwoordenboek van Pieter Jakob Harrebomée, zijn ze hier en daar nog steeds te vinden.

Noten

1. Harrebomée noemt dit aantal op p. CLVII in deel 3 van zijn spreekwoordenboek.
2. Wel deed Ton Spruijt in 2004 een schatting in het voorwoord van zijn *Woordenboek van de stoelgang*. Hij houdt het op ‘meer dan tweehonderd’ gecensureerde spreekwoorden. Eerder schreef Leen Verhoeff over de gecensureerde spreekwoorden bij Harrebomée. Zie Leen Verhoeff, ‘Verregaande onkiesche, vuile en lage uitdrukkingen’, in: *De Woordenaar*, jrg. 3, nr. 2 (okt. 1999), pp. 3-5.
3. Carolus Tuinman, *Oorsprong en uitlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden* (Middelburg: Michiel Schryver 1727), deel 2, p. 61.

4. Idem, p. 161. Overigens is Tuinman niet erg consequent met het toepassen van dergelijke puntjes. Zo is de genoemde uitdrukking in ongecensureerde vorm te vinden in het register.

5. Over het leven van P.J. Harrebomée, zie W.H.D. Suringar, 'Levensbericht van Pieter Jacob Harrebomée', in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden: E.J. Brill 1881), pp. 125-165; P.C. Molhuizen, P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden: A.W. Sijthoff 1911-1937), deel 1 (1911), kol. 1027-1028; A. Winkler Prins, *Geïllustreerde encyclopaedie* (Rotterdam: Elsevier 1884-1888²), deel 8, p. 39, en supplement, p. 333; Ewoud Sanders, 'Een leven gewijd aan spreekwoorden', in: *Trefwoord* 5 (1994), pp. 13-16; R.F. van Dijk, 'De spreekwoordelijke onderwijzer P.J. Harrebomée. Onderwijsheld en spreekwoordenchaot', in: *Oud-Gorcum Varia. Tijdschrift van de historische vereniging Oud-Gorcum*, jrg. 22 (2005), nr. 60, pp. 6-17.

6. Het 'Berigt van intekening op het Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal' is onder meer aanwezig in het archief van het WNT op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden.

7. *Algemeene Konst- en Letterbode*, nr. 38, 19 september 1851, p. 179.

8. *De Navorscher*, jrg. 2 (1852), p. 350.

9. Over H.J. Nassau, zie onder meer het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden: A.W. Sijthoff 1911-1937), dl. 1 (1911), kol. 1370-1371, en M. Moree, 'Nassau, Hendrik Jan', in: Paul Brood en Willem Foorhuis (red.), *Drentse biografieën*, dl. 1 (1989), pp. 139-142.

10. *De Recensent. Algemeen letterlievend maandschrift*, 1854, dl. 1, p. 242.

11. Idem, p. 243.

12. Harrebomée, *Spreekwoordenboek*, deel 1, p. VIII.

13. Idem, p. II in de 'Lijst van werken over Nederlandsche spreekwoorden' (N.B.: deze begint met nieuwe paginering na p. LXXIX van het voorwerk). De eerste zin van dit citaat herhaalt Harrebomée in deel 2, p. XXXVII.

14. J. van Lennep, M. de Vries, 'Verslag omtrent de uitgave van het Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal van den heer P.J. Harrebomée ingediend in de vergadering der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, den

18den juni 1855', in: *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Afdeling Letterkunde, deel 1, Amsterdam 1856, pp. 18-23.

15. *De Recensent*, 1856, dl. 1, p. 30 (voor beide citaten). Deze tweede bespreking is ook opgenomen in een verzameling geschriften van Nassau: H.J. Smidt (e.a.), *Geschriften van dr. H.J. Nassau* (Groningen 1879), dl. 3, pp. 252-260.

16. Harrebomée, *Spreekwoordenboek*, deel 1, p. VIII. Het citaat wordt hier nog anoniem geciteerd ('Een onzer geleerden'). Dat deze woorden afkomstig waren van H.J. Swaving (1816-1881), een jurist en letterkundige uit Groenlo, vermeldt Harrebomée in 1857 in een voetnoot op p. LVI. De letterkundige J.A. Alberdingk Thijm was een vergelijkbare mening toegedaan. Onder het pseudoniem Theod. Kirghbijn ten Dam schreef Thijm in de *Dietsche Warande*, in een stuk getiteld 'Vaderlandsche characterschildering in onze spreekwoorden', dat die niet met 'het goudschaaltjen der gezelschapskiesheid' moesten worden gewogen. Zie *Dietsche Warande*, dl. IV (1858), pp. 213-254.

17. Harrebomée, *Spreekwoordenboek*, deel 1, p. XXXII.

18. *Nieuw Archief voor Nederlandsche Taalkunde* (Amsterdam 1855-1856), pp. 482-483.

19. Idem, p. 483.

20. Dit stuk is opgenomen in H.J. Smidt (e.a.), *Geschriften van dr. H.J. Nassau* (Groningen 1879), dl. 3, pp. 261-266. Dat het uit 1856 dateert, blijkt uit het chronologisch overzicht van Nassau's publicaties op pp. 417-424. Het is mij niet bekend in welke bron dit 'antwoord' oorspronkelijk is gepubliceerd. Mogelijk was het een zelfstandig pamflet. Het ontbreekt echter in *Brinkman's catalogus*. Aardig is dat Nassau in dit stuk een voorbeeld geeft van wat je *nooit*, in geen enkel woordenboek, zou moeten opnemen. Het gaat om een onbehouden uitdrukking die soldaten en zeelieden gebruiken, namelijk: 'Ik zal je, God straf me! schoppen, *ut semen emittas*.' Nou scholden zeelieden noch matrozen indertijd in het Latijn, dus *ut semen emittas* is een ingreep van Nassau. Op welke uitdrukking hij doelt is niet met zekerheid bekend. Waarschijnlijk was het zoiets als 'Ik zal je schoppen tot je je zaad laat lopen'.

21. Harrebomée, *Spreekwoordenboek*, deel 2, p. XXXVI. Leendertz schreef in *De Navorscher* een kritische reeks getiteld 'Aantekeningen op het Spreekwoordenboek van den heer Harrebomée'.

22. Idem, p. XXXVI -XXXVII.

23. Deze formulering is onder meer te vinden in het *Berigt van inteekening op het Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal* (1849). Harrebomée schrijft daarin: ‘Die [spreekwoorden die] zonder aanwijzing zijn gebleven, worden alleen gevonden in het groote boek der zamenleving.’
24. Aldus E. Zuidema in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden: A.W. Sijthoff 1911-1937), deel 1 (1911), kol. 1028.
25. Over de herkomst en datering van deze bron, zie P.C.A. Vriesema, ‘Imaginaire bibliotheken in Nederland. Ontstaan en verspreiding van de satirische catalogus’, in: P.A. Tichelaar (e.a.) (red.), *Opstellen over de Koninklijke Bibliotheek en andere studies. Bundel samengesteld door medewerkers van C. Reedijk ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage* (Hilversum 1986), pp. 328-337; Susanne Lammers, ‘Aardigheden van Rabelais in de leugenboeken van Anna Folie’, in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, jrg. 12 (1989), pp. 8-18; en J. Bruggeman, ‘De datering van de “Lyste van Rariteiten”’, in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, jrg. 14 (1991), pp. 20-22.
26. *Archief voor Nederlandsche Taalkunde*, dl. 3 (Amsterdam 1851-1852), pp. 177-178.
27. Harrebomée, *Spreekwoordenboek*, deel 1, ‘Lijst van werken over Nederlandsche spreekwoorden’, p. VIII.
28. Ik ontleen dit aan het artikel ‘Matthias de Vries en de schuchtere schonen’ van Rob Tempelaars, in *Trefwoord* 4 (1993), pp. 19-20. Over het standpunt van de gebroeders Grimm, zie onder meer Anne Dykstra, ‘J.H. Halbertsma, J. Grimm en Matthias de Vries over sexualia in het woordenboek’, in *Trefwoord* 7 (1994), pp. 47-49.
29. *Algemeene Konst- en Letterbode*, nr. 38, 19 september 1851, p. 178.
30. M. de Vries, *Verslag der redactie van het Nederlandsch Woordenboek* (Haarlem 1856), pp. 25-26.
31. WNT, Inleiding bij deel 1, p. XLVI.

De puntjesspreekwoorden

Hieronder volgen de 240 spreekwoorden die Harrebomée van puntjes voorzag. De ontbrekende letters zijn tussen vierkante haken toegevoegd. Achter ieder spreekwoord staat tussen haakjes de *eerste* vindplaats in het *Spreekwoordenboek*. Harrebomée vermeldde de meeste spreekwoorden onder verschillende trefwoorden, maar als ze uit een schriftelijke bron kwamen, vermeldde hij die alleen de eerste keer.

Een asterisk geeft aan dat Harrebomée bij het spreekwoord geen schriftelijke bron(nen) vermeldt. Zo'n spreekwoord is dus door hem of door een van zijn medewerkers opgetekend uit het 'grootte boek der zamenleving'. Doorgaans betekent dit dat het *Spreekwoordenboek* nog altijd de vroegste vindplaats is voor zo'n zegswijze – en soms de enige vindplaats.

Harrebomée was – helaas – van mening dat de meeste zegswijzen geen verklaring nodig hadden. Met enig nadenken kon je de betekenis zelf wel bedenken, meende hij. Bij slechts 14 van de 240 'puntjesspreekwoorden' gaf hij een toelichting. Die toelichtingen zijn hieronder opgenomen – als citaat of geparafraseerd. Daarnaast is soms een betekenisverklaring overgenomen uit het WNT. Hier en daar is een korte noot toegevoegd, of een of meer varianten op een spreekwoord, voor zover die in het werk van Harrebomée zijn aangetroffen.

1. ***Ik sch[ijt] een' aap, als 't waar is.** (H. I, III)
2. **Hij wil den aars leeren sch[ijten].** (H. I, 8)
3. **Hij sch[ijt] door een veegen aars.** (H. III, CLIX)
Veegen betekent hier 'zwakke'.
4. **Van angst zou hij zich de broek besch[ijten].** (H. I, 15)
5. **Alle baat helpt, zei de schipper, en hij p[iste] in de zee.** (H. III, LX)
6. ***Alle baat helpt, zei de mug, en zij p[iste] in den Rijn.** (H. II, LXVI)
7. **Ik moet zien, wat eruit zuren zal, zei de bakker, en hij sch[eet] in den trog.** (H. I, 28)
8. **Hadden besch[eten] zijn bed.** (H. I, 34)
9. **Hij zoude wel in het bed gep[ist] hebben, en zeggen dan, dat hij gezweet heeft.** (H. I, 35)

10. ***Wie zal geloven, dat hij heeft gezweet, die in 't bed gep[ist] heeft?** (H. I, 35)

11. ***Hij heeft zeker in zijn bed gew[aterd], dat hij zoo vroeg op is.** (H. I, 34)

12. **Als Sint Margriet in haar bed p[ist], regent het zes weken.** (H. I, 33)

Betekenis: als het op de feestdag van Sint Margriet (20 juli) regent, dan blijft het voorlopig regenen. Een variant is: *als Sint Margriet begint te pissen, dan pist ze zes weken*. De regenheilige Sint Margriet werd ook wel *pisgriet* genoemd en 20 juli *pisgrietendag*. Vergelijk nr. 102.

13. ***Hij zag er uit als het beeld van Sint Klaas te Rillem, dat de muggen zoo besch[eten] hadden, dat de boeren het niet meer wilden aanbidden.** (H. I, 38)

Rillem is een fictieve plaatsnaam.

14. **Het is voor mij ook been, zei de hond, en hij k[akte] koten.** (H. I, 38)

Koten zijn bikkels (zie nr. 124).

15. **Hoe kan het beest het zoo net mikken, zei Folpert, en een ekster sch[eet] hem op zijn' neus.** (H. I, 42)

16. **Dat komt van 't lange preeken, zei de begijn, en zij sch[eet] in den buikzak.** (H. III, CLXI)

17. ***Kriemeldekriek, zei de bagijn, en zij sch[eet] in een mispel.** (H. III, XLIII)

Een *mispel* is een vrucht van een appelachtige boom (*Mespilus*). Zij wordt gegeten wanneer zij overrijp is.

18. ***Hij p[ist] van benaauwdheid.** (H. I, 46)

19. **De boer is stouter dan de barbier: hij durft op zijn eigen werk sch[ijten].** (H. I, 31)

Stout betekent hier 'brutaal'.

20. **Die zijn aan een' boom gep[ist].** (H. I, 77)

Het WNT geeft als betekenis 'van zeer geringe afkomst of duistere geboorte zijn'.

21. ***P[is] maar tegen een' boom, en laat mij stil lopen.** (H. I, 78)

Betekenis waarschijnlijk 'val een ander lastig, ga je moeder pesten'.

22. ***Hij steunt, of hij een bot moet k[akken].** (H. I, 83)
23. **Eet boter, zoo k[ak] je geene beenen.** (H. I, 38)
 Het WNT geeft als betekenis ‘als afjacht op eene onnoozele vraag’. Het gaat hier dus om een doodoener.
24. **Rondom boter, zei de boer, en hij sch[eet] in de melkmouw.** (H. I, 72)
 Een *melkmouw* is een houten bak waarin vroeger melk werd bewaard.
25. **Het is niet al boter, wat de koe sch[ijt].** (H. I, 84)
26. ***Zoo als je wel zegt: eet je boter, je k[akt] geene molensteenen.** (H. I, 85)
 Het WNT geeft als betekenis ‘als afjacht op eene onnoozele vraag’. Het gaat hier dus om een doodoener.
27. **Het is evenveel, op wat bril hij zit, die niet k[akken] kan.** (H. I, 91)
Evenveel betekent hier ‘om het even’.
28. **Het is gepermitteerd, zei Gijs, en hij sch[eet] in zijne broek.** (H. I, 92)
29. **Het was beter, dat gij in uwe broek gep[ist] had.** (H. I, 93)
30. **Hij bedr[ijt] zijne broek, eer ’t aan den knoop gaat.** (H. I, 93)
 Lees: hij schijt al in zijn broek voordat die is dichtgeknoopt. *Bedrijten* is een verouderd woord voor ‘zichzelf bevuilen door te drijten’, door te ‘schijten’. *Bedrijten* kwam ‘alleen in platte taal’ voor, aldus het WNT. Harrebomée voorzag dit woord slechts één keer van puntjes. Zónder puntjes vermeldde hij, in 1858: *daar heeft de duivel zijne broek van bedreten*. En: *vroeg geleerd, vroeg vergeten, vroeg gebroekt, vroeg bedreten*.
31. ***Als men zijn brood heeft, moet men niet denken: de raven sch[ijten] mij de boter wel.** (H. I, 83)
32. **De bruid wilde vernoemd zijn, en zij sch[eet] in de kerk.** (H. I, XXXVI)
 In een kanttekening schrijft Harrebomée dat men in de vijftiende eeuw zei: *de bruid wilde vernoemd zijn, en zij zeikte in de kerk (die bruyt wolde vermeerdert zijn ende si seycte inden kerck)*. Daarbij tekent hij aan: ‘*Zeiken*, thans alleen in de onbeschaafde volkstaal gebruik, was vroeger de gewone uitdrukking voor waterlozing van mensch of dier.’ *Vernoemd* betekent hier ‘begaamd’.
33. **De bruid wilde vermeerderd zijn, en zij p[iste] in de kerk.** (H. I, 99)

Vermeerderd betekent hier waarschijnlijk ‘verheven, geprezen’.

34. **Loop k[akken] bij dag, de kaarsen zijn duur.** (H. I, 116)

35. **Men heeft evenveel dank, of men hem bek[akt] of schoon veegt.** (H. I, 120)

Vergelijk nr. 233.

36. **Hij heeft zooveel dank, alsof hij in de kerk gek[akt] had.** (H. I, 120)

37. ***Dauw op regen neemt een besch[eten] einde.** (H. I, 122)

38. ***Hij deugt niet, om uit visschen te gaan; want hij vreet het deeg op, en sch[ijt] in het kanisje.** (H. I, 123)

Een *kanisje*, aldus het WNT, is een ‘ronde visschersmand met één platte zijde, met een deksel gesloten en aan een riem over den schouder gedragen, tot het bergen en mededragen van de gevangen visch’.

39. ***Dat is zeker: vreet je dekens, dan k[ak] je wol; maar vreet je boter, je sch[ijt] geen oorlogschepen.** (H. III, LXXXIV)

In 1992 opgenomen in het WNT, in het artikel *wol*, met handhaving van de puntjes in *kak* en *schijt*. Volgens het WNT is deze uitdrukking alleen bij Harrebomée aangetroffen.

40. **Ik waarschuw je, dat je niet komt k[akken] voor mijne deur, of de blikslager zal je naar het kakhuis voeren.** (H. I, 61)

Een *blikslager* was iemand die blik maakte of repareerde. Zijn functie in deze zegswijze is niet duidelijk.

41. **Hij zal nog in de dille sch[ijten].** (H. I, 138)

Dille is een eenjarige plant, in tuinen gekweekt en als kruiderij gebruikt, van het geslacht *Anethum*.

42. ***Dat is eene dille van eene meid: zij p[ist] in den pot dat er ’t schuim op leit.** (H. II, LXIX)

Dille is hier een nevenvorm van *del* (‘ordinaire vrouw’).

43. ***Scheeve dingen p[issen] ook.** (H. I, 137)

44. ***Hij wil den Dom omp[issen].** (H. I, 142)

Bedoeld wordt natuurlijk de Domtoren in Utrecht. De betekenis zal zijn ‘hij wil het onmogelijke’.

45. ***Als ik dood ben, k[akt] de hond op mijn graf.** (H. I, 146)

46. **Dat is geen drek; maar de hond heeft het gek[akt].** (H. I, 153)

47. **Loop voor den drommel, zei de paap, dan besch[ijt] je het altaar niet.**
(H. I, 14)

Drommel is een eufemistische benaming voor ‘duivel’. *Loop voor de drommel* is een verwensing (loop naar de duivel).

48. **Non semper oleum, zei de drommel, en hij sch[ee]t in de lamp.** (H. I, 155)

Non semper oleum betekent ‘(er is) niet altijd olie’. Constantijn Huygens schreef in 1608 een gedicht getiteld ‘Non semper oleum unde dictum’. JAAP

49. **Droomen zijn bedrog: k[ak] je in je bed, je vindt het ’s morgens nog.** (H. I, 34)

Het WNT geeft als betekenis ‘men zegt dit tot geruststelling van iemand die akelig heeft gedroomd’. Het WNT vermeldde dit spreekwoord bij twee verschillende trefwoorden: in 1896 in het artikel *bedrog* en in 1914 in het artikel *droom*. In 1896 werd alleen het eerste deel van deze zegswijze (*droomen zijn bedrog*) opgenomen; voor het tweede deel, met het taboewoord, werd verwezen naar Harrebomée (‘zie een toevoegsel bij...’). In 1914 werd het tweede gedeelte wél vermeld, maar werden de puntjes in *kakken* gehandhaafd.

50. ***Groot van eten en klein van k[akken], dan meent de duivel, dat het een open spel is.** (H. I, 164)

51. ***De duivel k[akt] meestal op den grootsten hoop.** (H. I, 163)

Het WNT geeft als betekenis ‘toevallige winsten vallen steeds te beurt aan wie reeds veel heeft’.

52. ***Hij staat erbij, of hij dukaten zal k[akken].** (H. I, 167)

53. **Sch[ijt] eer, geld is de man.** (H. I, 174)

54. ***Het breedste eind komt achteraan, zei de vrouw, en ze k[akte] pollepels.** (H. II, XXVIII)

In 1985 opgenomen in het WNT, in het artikel *vrouw*, met handhaving van de puntjes in *kakte*.

55. ***Daar heeft geen ekster in gek[akt].** (H. I, LXV)

Het WNT geeft als betekenis ‘dit smaakt voortreffelijk’.

56. ***Hij wilde, dat hem ook zulk een ekster in de keel sch[eet].** (H. I, 182)
57. ***Hij spuwt als een sch[ijtende] ekster.** (H. I, 182)
58. ***Hij k[akt] voor half elf niet, of hij weet wel, dat hij wat weêr krijgt.** (H. I, LXV)
Vergelijk nr. 209.
59. **Het was, of een engeltje in mijnen mond (of: op mijne tong) p[iste].** (H. I, 184)
Betekenis: het is buitengewoon lekker.
60. ***Hij ziet er uit als eene uitgek[akte] erwt.** (H. II, XXVIII)
61. **Van eenen ezel op eene jaarmarkt gep[ist] zijn.** (H. I, 189)
62. ***Hij besch[ijt] de galg.** (H. I, 199)
63. **Die des konings gans eet, k[akt] de pluimen honderd jaren daarna.** (H. I, 201)
Die moet hier worden gelezen als *wie*.
64. **Gij verstaat er u niet op waarmee de gans p[ist].** (H. III, CLXVII)
De betekenis is mogelijk ‘u snapt er het fijne niet van’.
65. **Vat hem bij zijn gat, sch[ijt] hij, zoo sch[ijt] hij.** (H. I, 207)
De betekenis zal zijn: doe het ongeacht de consequenties.
66. ***Had besch[eten] zijn gat.** (H. I, 206)
67. ***K[ak] eens hooger, dan je gat staat!** (H. II, XLV)
Vergelijk nr. 70.
68. ***Het is kwaad k[akken] voor dien, die geen gat heeft.** (H. II, XLV)
69. **Zij sch[ijten] alle twee door één gat.** (H. I, 206)
Het WNT geeft als betekenis ‘zij zijn eensgezind’. Vergelijk nr. 190.
70. ***Je moet niet hooger k[akken], dan je gat staat.** (H. I, 207)
Vergelijk nr. 67.
71. ***Je gat uitleenen, en zelf door de ribben sch[ijten].** (H. I, 207)

72. **Het geluk baart nijd en haat: eet je vlooijen, je sch[ijt] geen muskaat.** (H. I, 226)

73. **Het is om de gereedheid gedaan, zei malle Kees, en hij p[iste] in zijne muts.** (H. I, 230)

74. **Ze dronken een glas, ze p[isten] een' plas, en ze lieten de zaak, zoo als ze was.** (H. I, 240)

Harrebomée geeft als betekenis: 'De zaak is niets verder gekomen; men is al even wijs (of eigenlijk even dwaas) gebleven.' Opmerkelijk genoeg ontbreekt deze spreekwijze in het WNT. De Grote Van Dale kent haar wel, met als betekenis '(schertsend) van vergaderingen gezegd waarop niets wordt uitgevoerd'. Tegenwoordig meestal in de vorm: ...*ze plasten een plas*.

75. ***Hij verneukt de goden, en sch[ijt] in den tempel.** (H. III, CXXI)

In 1985 opgenomen in het WNT, in het artikel *verneuken*, met handhaving van de puntjes in *schijt*.

76. ***Die van elk grasje verschrikt is, moet in geene wei p[issen].** (H. I, 257)

Die moet hier worden gelezen als *wie*. Het WNT geeft als betekenis 'men moet zijn eigen krachten kennen wanneer men iets wil ondernemen en daarbij niet afgaan op de mening van anderen'.

77. ***Hij sch[ijt] haar.** (H. I, 269)

Harrebomée geeft als betekenis: 'Hij wordt benaauwd.'

78. **Heb je haast, zei Hein, k[ak] staande.** (H. I, 272)

79. ***Als hij op zijne hand k[akt], wordt het eene wafel.** (H. I, LXVIII)

Harrebomée geeft als betekenis: 'Men zegt dit van iemand, wien alles meêloopt.'

80. **Het komt van goeder hand, zei Goosen, en zij sch[eten] hem op zijn' kop.** (H. I, 251)

Het WNT geeft als toelichting: 'Het komt van goeder hand (immers van Boven)'.

81. **Hard tegen hard, zei de duivel, en hij sch[ee]t tegen den donder.** (H. I, 143)

Door Harrebomée genoemde varianten zijn: *hard tegen hard, zei de donder, en hij smeeet zijne moeder; hard tegen hard, zei de drommel, en hij liep met zijn' kop tegen den muur; en: hard tegen hard, zei de droes, en hij beet in den steel*. Zowel *droes* als *drommel* betekent 'duivel'.

82. **Het is warm op mijn hart, zei Joris, of er een ekster op gesch[eten] had.** (H. I, 181)
83. **Diep gezocht en dun gesch[eten], verligt het hart en koelt den moed.** (H. I, 287)
84. ***Het is een heilige: hij loopt sch[ijtend] door de hel.** (H. I, 298)
85. **Zijn hemd met besch[eten] handen wasschen.** (H. I, 283)
86. **Hebt gij daarvan uw hemd besch[eten], dan hebt gij een slechten aars.** (H. III, CLIX)
Vergelijk nr. 217.
87. **Hij k[akt] in zijn' eigen' hoed, en zet dien op het hoofd.** (H. I, 309)
88. **Hij doet slecht, die zich in zijn' hoed laat k[akken], maar nog slechter, die hem op zijn hoofd zet.** (H. I, 309)
89. ***Een goed Hollander k[akt] (of: p[ist]) nooit alleen.** (H. I, 315)
90. **De honden zullen nog aan hem p[issen].** (H. I, 316)
91. **Als de eene hond p[ist], dan ligten de andere den poot op.** (H. I, 315)
92. **Die honden wil leiden, moet k[akken] en p[issen] verbeiden.** (H. I, 317)
Verbeiden betekent hier 'verwachten'. *Die* moet hier worden gelezen als *wie*.
93. ***Hij is subtielder dan mijn hond, die nooit k[akt] dan fijnen stront.** (H. I, 319)
94. **Waar één hond tegen p[ist], daar p[issen] zij allen tegen.** (H. I, 322)
Betekenis: als één ding tegen zit, zit alles tegen. Bij Cats in de vorm: *Waer een hont aen gepist heeft, daer volgt'er meer.*
95. ***Hij doet als de honden: wat hij wint met loopen, verliest hij met p[issen].** (H. II, VIII)
96. **Terwijl de hond k[akt], ontkomt de wolf.** (H. I, 322)
Vergelijk nr. 237.
97. ***Terwijl de hond p[ist], ontloopt de haas.** (H. I, 272)

Vergelijk nr. 237.

98. **Hij laat zich op het hoofd k[akken].** (H. I, 327)

Het WNT geeft als betekenis ‘zich het uiterste laten welgevallen; geen karakter toonen’. Vergelijk de nrs. 203 en 204.

99. **Ik heb u het k[akken] geleerd, en gij doet mij dat op het hoofd?** (H. I, 328)

Een variant op: *stank voor dank*. Vergelijk de nrs. 203 en 204.

100. **Zij zullen u op het hoofd sch[ijten].** (H. I, 330)

Vergelijk de nrs. 203 en 204.

101. ***Hij zit hoog en droog, de kraaijen zullen hem niet op het hoofd sch[ijten].** (H. I, 328)

Betekenis: hij zit daar veilig.

102. ***Sint Margriet p[ist] in 't hooi.** (H. I, LXXI)

Vergelijk nr. 12.

103. **Hij p[ist] tegen het heilige huisje.** (H. I, 343)

Het WNT geeft als betekenis ‘een groven misslag, een groote vergissing begaan’. Een variant is: *in de kerk kakken*.

104. ***Als het kalf er ten laatste maar niet in den emmer sch[ijt].** (H. I, 183)

105. ***Het kalf was dood, en het sch[eet] nog.** (H. I, 375)

106. **Als het niet boteren wil, helpt niets, al k[akt] men ook in de karn.** (H. I, 83)

In de *karn*, een soort kuip, werd vroeger de boter uit de melk afgescheiden.

107. **Mijne kat sch[ijt] vuur, zei besje, en zij had eene vonk aan haren staart.** (H. I, 50)

108. **Hij is een dubbele kater: hij k[akt] door zijn hemd in zijne broek.** (H. I, 93)

Met *dubbele kater* wordt hier bedoeld: een overdadig iemand. Uit een zeventiende-eeuwse klucht: *'t Is een Duyvel van een vent, ja, een dubbelde kater, Hy pist, door twee broecken heen, een tobb' vol water.'*

109. ***Die niet goed wil werken, komt besch[eten] ter kerke.** (H. I, 393)

Die moet hier worden gelezen als *wie*.

110. **Ga in den naam des kievits, dan besch[ijten] de ooijevaars u niet.** (H. I, 399)

Vergelijk de nrs. 122 en 228.

111. **Hij doet zijn best gelijk de kinderen, die in 't bed k[akken].** (H. I, 34)

112. **Hij is zoo beschaamd als een kind, dat in zijn bed gep[ist] heeft.** (H. I, 34)

113. **Kinderen, die met vuur spelen, p[issen] in hun bed.** (H. I, 35)

Betekenis: kinderen die gevaarlijke spelletjes spelen, ondervinden daar de nare gevolgen van.

114. **Men moet geene bek[akte] (of: besnotte) kinderen wegwerpen, want men weet niet, waar zij nog toe komen kunnen.** (H. I, 406)

115. ***Als men kinderen ter markt zendt, komen ze gewoonlijk besch[eten] t'huis.** (H. II, XXX)

116. **Het is geen kinderspel, als de oude luï in het bed k[akken], zei Joor, en hij sch[eet] al de lakens vol.** (H. I, 34)

117. **Hij sch[ijt] op den kloet, en veegt den aars aan het dwarshoutje.** (H. III, CLIX)

Harrebomée geeft als toelichting: 'Dit dwarshoutje is de kruk of het handvat, bovenaan den kloet.' *Kloet* betekent 'schippersboom', 'vaarboom op een schip'.

118. **Besch[eten] koe, besch[eten] kalf.** (H. I, 375)

De betekenis zal zijn: zo moeder, zo dochter.

119. ***Eene koe k[akt] meer in een' dag, dan eene musch in een jaar.** (H. I, 114)

120. **Eene koe sch[ijt] zooveel in den Mei, als een leeuwerik in het geheele jaar.** (H. I, 349)

121. **Eéne koe k[akt] zooveel als zeven (of: honderd) meezen.** (H. II, 71)

'Men gaat met die getallen-opgaven', aldus Harrebomée in een aanmerking, 'nog al eigendunkelijk te werk; zoodat men die rekenmeesters maar niet te nauwkeurig moet naciijferen.'

122. ***Het is waar, dat de koe meer sch[ijt] dan de ooijevaar.** (H. II, XLVIII)

Vergelijk de nrs. 110 en 228.

123. ***De een mag niet in den koestal kijken, en de ander mag er in sch[ijten].** (H. I, 422)

De betekenis zal zijn: het is ongelijk verdeeld in de wereld.

124. **De koot stooft of sch[ijt].** (H. I, 436)

Koot is hier het been van het eerste vinger- of teenlid bij hoefdieren. Met koten of bikkels werd vroeger gespeeld. Lag de koot op de bolle zijde, dan zei men: hij ligt *stoof*. ‘Valt de holte boven of ligt de koot op zijde, dan heet dit schijt’, aldus het WNT.

125. **Iemand koten doen k[akken].** (H. I, 436)

Het WNT geeft als betekenis ‘iemand bang maken’. *Koten* zijn bikkels.

126. ***Wat koud! als de boeren ijs sch[ijten], dan is ’t koud.** (H. III, CXIV)

Kennelijk als dooddoener wanneer iemand klaagt over de kou.

127. **Elk wat wils, zei de kraai, en zij k[akte] den ekster op het hoofd.** (H. I, 181)

128. **Als de kraaijen iemand besch[ijten], straks besch[ijten] hem ook de uilen.** (H. I, 445)

129. ***Ik ben niet door de kraaien aan den dijk gesch[eten].** (H. III, CXVIII)

Harrebomée geeft als betekenis: ‘Geloof niet, dat ik zoo onnoozel ben.’

130. **Dat gaat beter dan k[akken], want het stinkt niet, zei Jorden, en hij hoorde een’ kruk op den bas spelen.** (H. I, 32)

Kruk betekent hier waarschijnlijk ‘knoeier, broddelaar, stumper, sukkel’.

131. **De grootste kwelling, die een oud man heeft, is, dat hij niet zacht k[akken] kan.** (H. I, 463)

132. **Zoo iemand op zijn laarzen p[ist], is ’t tijd, dat hij zijn boeltje mist.** (H. I, 67)

Boeltje betekent hier ‘liefje, vrijster’. Het WNT geeft deze versie van Cats: ‘Het is een ware spreuck. Wie op sijn laersen pist, Dien is'et meer als nut dat hy sijn boeltjen mist.’ De betekenis blijft duister.

133. **Hij sch[ijt] in zijne laars.** (H. II, 1)

134. **Wie zijn land niet bestr[ont], wordt ervan besch[eten].** (H. II, 8)
135. **Beter sch[ijten] uit den lande dan schrankelbeen.** (H. II, 5)
Schrinkelbeen betekent ‘spillebeen’, hier: ‘iemand die lange, dunne benen heeft’.
136. ***Die sch[ijt], als hij ’t gereed heeft, doet het ook, als ’t hem leed is.** (H. II, 12)
Die moet hier worden gelezen als *wie*.
137. ***Zij eten met lepeltjes, en sch[ijten] met schepeltjes.** (H. II, 17)
Met schepeltjes betekent ‘met grote hoeveelheden’. Een *schepel* was een grote, platte houten schop met lange steel om graan of aardappelen mee te scheppen.
138. **Het is aan de lieden niet te zien, of ze hard of week k[akken].** (H. II, 24)
 Volgens het WNT werd *hard of week kakken* figuurlijk gebruikt voor ‘streng (en barsch) respectievelijk gedwee en zonder gezag zijn’.
139. **Zijne liefde brandt als de damp van eenen versch gek[akten] koestront in eene blikken lamp.** (H. I, 61)
140. **Wanneer een ding uit liefde geschiedt, dan is het wel, zei Jan Paddebaard, en hij bep[iste] zijn wijf van boven tot onder.** (H. I, 137)
 Een variant luidt: *Het geschiedt uit liefde, zei Jeroen, en hij zoende zijn vrouws billen met de schuimspaan.* En: *Wat kan de liefde niet al doen, zei de boer, en hij stak zijn vrouw in een brouwketel, opdat zij van geen doktershanden sterven zou.*
141. **Liefde is liefde, zei Jantje Achterlast, maar k[akken] gaat voor al.** (H. I, 356)
 Vergelijk nr. 172.
142. **De lijster k[akte] haar eigen kwaad.** (H. I, 460)
143. **Hij sch[ijt] te loever op.** (H. II, 34)
 Harrebomée geeft als betekenis: ‘Hij doet, ook het meest algemeene werk, geheel verkeerd.’ *Te loever* betekent ‘naar de windkant.’ Dus: hij poept tegen de wind in. Wij zouden nu zeggen: *hij pi(e)st tegen de wind in.*

144. ***Al wist hij niet meer, dan dat hij te loefwaart overboord moest p[issen].** (H. I, 80)

Loefwaart is ‘aan de windkant’.

145. **Hij is te lui, om zijn’ eigen’ aars te besch[ijten].** (H. I, 8)

Door Harrebomée genoemde varianten zijn: *hij is te lui, dat hij uit zijne oogen ziet; hij is te lui, om zijn’ adem te halen; en: hij is te lui, om te lagchen.*

146. **Malle lui hebben malle vreugde: ze sch[ijten], dat ze suizebollen.** (H. III, CLXXIII)

Een variant luidt: *malle lui hebben malle grillen.*

147. ***Die tegen de maan p[ist], krijgt eene stijg op zijn oog.** (H. II, LXXVI)

Die moet hier worden gelezen als *wie*. *Stijg* betekent hier ‘strontje’ (zweertje aan het ooglid).

148. **Hij heeft tegen de maan gep[ist].** (H. II, 47)

Harrebomée geeft als betekenis: ‘Dat wil zeggen: hij is er ongelukkig afgekomen.’

149. **Den eersten man ziet men begraven, den tweeden besch[ijten].** (H. II, 54)

‘Het spreekwoord geeft wellicht te kennen’, aldus Harrebomée in een aanmerking, ‘dat een tweede huwelijk geene overeenstemming van gevoelen voor haren tweeden man bij de vrouw doet ontstaan, en dient alzoo, om aan te toonen, dat het huwelijk met eene weduwe niet is aan te raden.’

150. ***Hij p[ist] ook niet in een mandje, of er moet een goede bodem in zijn.** (H. I, XIII)

Harrebomée geeft als toelichting: ‘Men zegt dit van iemand, die vasthoudend is.’

151. ***Hij zou wel van de mars in den bak sch[ijten], en laten het hun voor koek opeten.** (H. I, 27)

De *mars* is een uitkijkpost aan de mast van een zeilschip; in de *bak* kregen de schepelingen hun eten.

152. **Hij sch[ijt], zei Jeroen, of hij een’ marsepein om een’ duit kocht.** (H. I, 161)

153. **Sch[ijt], meeuw! sch[ijt]! zoo raak je den valk kwijt.** (H. II, 74)

Harrebomée geeft als betekenis: ‘Geef den dief iets, om van hem af te zijn, opdat hij niet wat meeders neme.’ Volgens Harrebomée is dit een

‘scheepssprekwoord’ en werd het gebruikt door zeelieden als zij zagen dat een meeuw werd aangevallen door een zogenoemde *schijvalk*. Men dacht dat deze roofvogel zich voedde met de uitwerpselen van andere vogels.

154. **Het zal wel droogen, zei de meid, en zij had haar hemd bep[ist].** (H. I, 301)

155. ***Daar heeft hij in de melk gep[ist].** (H. II, 77)
De betekenis is mogelijk: ‘Hij heeft roet in het eten gegooid’.

156. ***Het is allen menschen niet gegeven, zonder pijn te k[akken].** (H. II, 81)

157. **Aan het p[issen] kent men de merriën.** (H. II, 83)

158. ***Al, wat je sch[ijt], is mest.** (H. II, LXXVI)

159. **Hij is zijne moeder besch[eten] t’ huis gekomen.** (H. I, 342)

160. **Wie heeft zijne moeder niet bek[akt]!** (H. II, 92)

161. ***Als moeder geen olie heeft, dan p[ist] ze in de lamp, zei de kwâjongen.** (H. III, CXXIV)

162. **Dat is een mondje: men zou er eene besch[eten] luur in spoelen.** (H. II, 43)

Luur betekent ‘luier’. We kennen dit nog in de zegswijze: *iemand in de luren leggen*, voor ‘iemand bedriegen, beetnemen’. Kennelijk werd dit gezegd van iemand die buitengewoon grof gebekt was.

163. **De mond staat hem, of hij sch[ijten] wil.** (H. II, 97)
Harrebomée geeft als betekenis: ‘Hij wil niks zeggen.’

164. ***Men zou zeggen, dat het regende; doch de muggen p[issen] maar.** (H. II, LIII)

165. ***De muis zeit: lust je niet, waar ik in bijt, eet, waar ik in sch[ijt].** (H. III, CLXXIV)

Harrebomée geeft als betekenis: ‘Dit wordt tegen viesneuzen [kieskeurige mensen] gezegd, ziende [doelend] op het koren, waarin de muis hare behoefte heeft gedaan.’

166. **Het riekt naar muskus, zei Anna, en haar kind had haar bek[akt].** (H. I, 16)

167. **Wie in zijn eigen nest sch[ijt], die ligt onzacht, en is geene eere waard.** (H. I, 174)

168. **Die zijn' neus steekt in alle gaten, haalt ze er dik besch[eten] uit.** (H. I, 204)

Die moet hier worden gelezen als *wie*.

169. **Iemand slaan, dat hij olie p[ist].** (H. II, 133)

170. **De ondeugd moet eruit, zei de boer, en hij zag zijne koe k[akken].** (H. I, 69)

171. **Hij kan sch[ijten] als een otter.** (H. II, 155)

172. ***K[akken] gaat voor bakken, al waar' de oven heet; p[issen] gaat voor visschen, al waar' het net gereed.** (H. III, XCI)

Een variant luidt: *Pissen gaat voor visschen, al is het net gereed; kakken gaat voor bakken, al is de oven heet.* En: *Kakken en pissen gaat voor dansen.* Vergelijk nr. 141.

173. **Hij slacht des keizers paard: dat p[ist] in de groote plassen.** (H. I, 391)

Slacht betekent 'lijkt op'. Het WNT geeft als betekenis 'gunsten en gaven (van grooten) worden vaak dáár besteed waar er het minst behoefte aan is'. Het gaat hier dus om een variant van: *de duivel schijnt altijd op de grootste hoop* (vgl. nr. 51).

174. **Het is te vergeefs gefloten, als het paard niet p[issen] wil.** (H. II, 163)

Het WNT geeft als betekenis 'het is vergeefse moeite'. Een in Noord-Holland opgetekende variant luidt: *het is te vergeefs gefloten, als het paard niet piemelen wil.*

175. **Men kan de pad (of: den kikvorsch) wel zoo lang trappen (of: tergen), tot ze kwak zegt (ook wel: tot ze kwaakt, spuwt, van zich p[ist], of: barst).** (H. I, 400)

De betekenis is mogelijk: 'Op een gegeven moment is de maat vol.'

176. **Die beter wil dan wel, sch[ijt] dik in de pan.** (H. II, 169)

Die moet hier worden gelezen als *wie*. Harrebomée geeft als betekenis: 'Men zegt dit van den man, die naar vreemde dingen jaagt, en zijne eigene zaken

verwaarloost.’ Het WNT geeft als betekenis ‘wie te veel wil bereiken, slaagt niet altijd’.

177. **Hij heeft in de peterselie gesch[eten].** (H. III, CLXXVI)

178. **Die veel pillen innemen, worden vaak besch[eten].** (H. III, CLXXVI)
Lees: *zij die...*

179. **Hij zal wel sch[ijten], al slikt hij geene pillen.** (H. II, 184)

180. ***Het is: sch[ijt] in den pot, en eet eruit.** (H. II, 197)

181. **Hij heeft buiten den pot gep[ist].** (H. II, 197)

Betekenis: ‘hij heeft overspel gepleegd’. Vroeger ook in de betekenissen ‘zich vergalopperen’, ‘te veel zeggen’, ‘iets verkeerd doen’. Men zei ook wel: *buiten het potje piesen*. Een ‘hoer’ werd wel een *pispot* genoemd.

182. ***Zij p[issen] beide in ééne pot, en dragen het te zamen uit.** (H. II, LXXXIV)

183. **Zij p[issen] (of: k[akken]) allen in ééne pot.** (H. II, 198)

Het WNT geeft als betekenis ‘hetzelfde doel hebben en elkander (heimelijk) in de hand werken.’

184. ***Hij besch[ijt] de potentaten.** (H. II, 198)

Harrebomée geeft als betekenis: ‘Men zegt dit aan boord van den deserteur.’ Kennelijk werd dit onder matrozen gezegd van maten die ervandoor waren gegaan. Vergelijk nr. 204.

185. **Dat u de raven besch[ijten].** (H. II, 207)

Varianten zijn: *Dat u de raven schenden/pikken/vreten.*

186. **Hij zal nog een oud rad besch[ijten].** (H. II, 209)

187. ***Eene kleine regenvlaag kan een grooten wind verdrijven, zei de man, en hij bep[iste] zijn wijfs achterdeel.** (H. III, LXXXII)

188. **Hij sch[ijt] als een reiger.** (H. II, 215)

Het WNT geeft als betekenis ‘veelvuldige en overvloedige ontlasting hebben’.

189. **Konden de rijken de armen opeten, zij zouden ze niet in schoon water sch[ijten].** (H. III, CLX)

190. **Zij p[issen] in één schaar**d. (H. II, 240)

Harrebomée geeft als betekenis: ‘Zij doen hetzelfde.’ Een *schaard* is een potscherf. Vergelijk nr. 69.

191. **Men zal aan het sch[ijten] wel zien, wie scheermessen gegeten heeft.** (H. II, 244)

192. **Die oude schoenen kan eten, en weer nieuwe k[akken], kan haast rijk worden.** (H. III, CLXXVI)

Die moet hier worden gelezen als *wie*.

193. ***Die op zijn’ schoen gaat p[issen], die kan het smeer wel missen.** (H. III, CXXXI)

Die moet hier worden gelezen als *wie*.

194. **Hij kijkt, alsof hij in de sneeuw gep[ist] (of: gek[akt]) had.** (H. II, 278)

Het WNT geeft als betekenis ‘hij kijkt beteuterd’. Je zegt dit van iemand ‘die geheel beschaamd is gemaakt of die niets meer weet te zeggen’.

195. ***Als de een spek sch[ijt] en de ander erwten, hebben ze beiden den kost.** (H. II, XXVIII)

196. ***Als een spreeuw meer sch[ijten] wil dan een ooievaar, barst zijn gat.** (H. III, CLXVII)

197. **De spreeuwen k[akken] eindelijk den vogelverschrikker op het hoofd.** (H. I, 325)

In 1980 opgenomen in het WNT, in het artikel *vogelverschrikker*, met handhaving van de puntjes in *kakken*. De betekenis is mogelijk: ‘Alles went.’

198. **Het zou jammer zijn, indien er twee stallen mede besch[eten] werden.** (H. II, 299)

Een variant luidt: *het zou een groot ongeluk zijn, indien er twee stallen met zulk vee besmet werden*.

199. **Hij zal hem stoppelvlas doen sch[ijten].** (H. II, 310)

200. **Daar ligt de stront, zei de koster, en hij sch[ee]t in de kerk.** (H. I, 393)

Harrebomée ontleende dit spreekwoord aan de zogenoemde leugenboeken van Anna Folie (ca. 1708). In een bijvoegsel schreef hij dat in een latere druk van dit werk *stront* was vervangen door *drek*.

201. **Hij ruikt een' stront, eer ze gesch[eten] is.** (H. II, 314)

In een aanmerking vermeldt Harrebomée dat in de bron uit de zestiende eeuw in plaats van *schijten* 'het meer fatsoenlijke *veesten*' (winden laten) wordt gebruikt: *Hy ruyekt een strondt eerhy geveesten is*. De betekenis is waarschijnlijk: 'Hij ziet overal problemen.' Vergelijk ook nr. 211.

202. ***Stront, wie heeft je gesch[eten]!** (H. II, 315)

203. ***Men moet zich van geene jongens op het hoofd laten sch[ijten], of men wordt daarna wel met stront gesmeten.** (H. I, 328)

Vergelijk de nrs. 98 en 99.

204. ***Daar zullen de stuurliû de reeders op het hoofd sch[ijten].** (H. I, 325)

Vergelijk de nrs. 98 en 99.

205. ***Hij zoekt tijdverdrijf: hij sch[ijt] in de hand en maakt ballen.** (H. I, VI)

206. ***Hij heeft over zijne tong gek[akt].** (H. II, LXXXV)

207. **De tranen, die zij schreijen, behoeven zij niet te p[issen].** (H. II, 342)

208. **Bij hem is te p[issen] als bij een' ouden tuin.** (H. II, 347)

209. ***Hij sch[ijt] ook niet dan na twaalven.** (H. II, 349)

Vergelijk nr. 58.

210. ***Voor het vagevuur behoeft men niet meer te vreezen; want Luther heeft het uitgep[ist].** (H. II, 42)

In 1947 opgenomen in het WNT, in het artikel *vagevuur*, met handhaving van de puntjes in *uitgepist*.

211. **Eenen veest ruiken, eer ze gesch[eten] is.** (H. II, 365)

Een *veest* is een wind. Vergelijk ook nr. 201.

212. ***Het is een knappe vent: hij kan op een stuivertje sch[ijten], dat je geen kruis of munt zien.** (H. III, CXXVII)

Een bij Harrebomée aangetroffen variant luidt: *zij was zoo mooi, dat ze op een stuivertje poepte, zonder de munt te bedekken*.

213. ***Daar zullen ze ook niet van het vet in 't vuur sch[ijten].** (H. II, 375)

214. **Die zijn' vinger te allen gaten wil inboren, komt dikwijls besch[eten] uit.** (H. I, XXXVIII)
Die moet hier worden gelezen als wie.
215. ***De vinger leert het achterste sch[ijten].** (H. I, 10)
216. **Hij durft niet eten, uit vrees, dat hij k[akken] zou.** (H. II, 409)
217. **Besch[ijt] gij u van vreugde, dan hebt gij een raren aars.** (H. III, CLIX)
 Vergelijk nr. 86.
218. **Het is beter een goed vriend besch[eten], dan de man zelf.** (H. II, 58)
 Een bij Harrebomée aangetroffen variant luidt: *het is beter een goed vriend in den nood, dan de man zelf.*
219. ***Een vriend, die vriend is om 't profijt, [is als] een zwaluw, die in de oogen sch[ijt].** (H. II, 142)
 In 1997 opgenomen in het WNT, in het artikel *zwaluw*, met handhaving van de puntjes in *schijt*.
220. **Fijtje bij Fijtje, zei de vrouw, wij kalissen besch[ijten] malkander niet.** (H. I, 191)
Fijtje is een vrouwennaam; *kalissen* betekent 'armoedzaaiers'.
221. **De wol veegt het vuil van het linnen af, zei Jan Drantel, en hij had zijn hemd bek[akt], dat hij met zijnen mantel afveegde.** (H. I, 301)
 In 1992 opgenomen in het WNT, in het artikel *wol*, met handhaving van de puntjes in *bekakt*.
222. ***Het komt van den vuilboom: als je erop k[akt], dan stinkt het.** (H. II, LXXXII)
 De *vuilboom* is een heesterachtige plant van de wegedoornfamilie (*Rhamnus frangula* of *Frangula alnus*) met stinkende bessen. De bast van de vuilboom is een laxeermiddel.
223. **Zijn vuur (of: vagevuur) is uitgep[ist].** (H. II, 357)
 Het WNT geeft als betekenis 'wij geloven hem niet meer'.
224. ***Die vuur vreet, sch[ijt] vonken.** (H. II, 403)
Die moet hier worden gelezen als *wie*.
225. **Het is gezond, in het vuur te p[issen].** (H. II, 427)

Over de betekenis schrijft het WNT: ‘De strekking van deze zegswijze is niet geheel duidelijk.’

226. **Dat vuurtje heb ik gestookt, zei de gans, en zij sch[heet] op het ijs.** (H. I, 200)

Een door Harrebomée genoemde variant luidt: *dat vuurtje heb ik gestookt, zei de gek, en hij had zijn moeders huis in brand gestoken.*

227. **Al wat reutje heet, wil tegen den wand p[issen].** (H. II, 218)

Reutje is een verkleinvorm van *reu* voor ‘mannelijke hond’.

228. ***Trek uwe wanten uit, anders zal de ooijsvaart erin sch[ijten].** (H. II, LXXXIV)

Vergelijk de nrs. 110 en 122.

229. **Gaf zij mij wat, of k[akte] zij in mijne hand?** (H. I, 278)

230. **Dat is de wereld: de een gaat besch[eten], de ander bepereld [bepareld].** (H. II, 172)

Het WNT geeft als betekenis ‘het is ongelijk verdeeld in het leven’.

231. **Hij besch[ijt] de geheele wereld.** (H. II, 451)

Wij zouden nu zeggen: *hij heeft schijt aan de hele wereld.*

232. **Hij heeft zooveel werk, dat hij nauwelijks tijd heeft tot k[akken].** (H. II, 332)

233. **Zoo als de oude wijven, zei Maarten, als men haar met een’ vinger aan den aars krabt, besch[ijten] ze de geheele vuist tot dankbaarheid.** (H. I, 8)

Vergelijk de nrs. 35 en 36.

234. **Wijfs voêr, sch[ijt(s)] voêr: mans hand liegt er niet om.** (H. I, 282)

235. **Wijfs voêr, sch[ijt(s)] voer: Klaasje, houd u vast.** (H. I, 409)

236. **Men zal hem navijsten en nap[issen], dan heeft hij het voor wind en voor stroom.** (H. II, 316)

Vijsten betekent ‘scheten laten’. *Navijsten* dus zoiets als ‘hem de wind mee geven’.

237. **Terwijl de wolf sch[ijt], loopt het schaap weg.** (H. II, 239)

Vergelijk de nrs. 96 en 97.

238. ***Ik sch[ij]t u eene worst met eene pen.** (H. II, 178)
239. **Hij laat zich in den zak p[issen].** (H. II, 489)
240. ***Als de zieken dun k[akken], laten zij de apothekers bakken.** (H. I, 17)
